

RESSENYES

doi: 10.1344/Svmma2016.7.7

PATZOLD, Steffen, 2013. *Ich und Karl der Große: Das Leben des Höflings Einhard*, Stuttgart: Klett-Cota.

L'any 2014 es va commemorar l'any de la mort de Carlemany (*Karlsjahr*) a tot arreu d'Alemanya (Ingelheim, Aquisgrà et al.) i, per tant, durant l'any 2013 es van publicar tot una sèrie de llibres relacionats amb l'emperador. La manera més fàcil de commemorar un personatge històric, en certa manera, és a través d'una biografia. Aprofitant aquest memorial, diversos autors van publicar biografies del rei medieval per excel·lència. Enmig de tot aquest cúmul de pàgines, destaca un llibre per la seva originalitat i, per això, li vull dedicar una ressenya. Steffen Patzold en lloc d'escriure una biografia d'un rei, va publicar una biografia del biògraf de Carlemany (*Vita Karoli Magni*): Eginard (*Einhard*). Fins ara, hom normalment coneix Eginard per poca cosa més que pel fet de ser l'autor de la biografia de Carlemany. Al pròleg, Patzold ens dóna una primera pista perquè aquesta figura podria ser interessant més enllà de la seva obra biogràfica. Com diu ell, si avui dia tingués l'opció de prendre un cafè amb una persona històrica de la cort de Carlemany, no escolliria el mateix Carlemany, sinó Eginard.

Això planteja la pregunta: qui era Eginard? Ens trobem davant d'un home lliure, però d'origen humil, d'estatura baixa, probablement considerat inapte per ser guerrer, així que els seus pares el van enviar al monestir de Fulda per tal que fos educat allà. No esdevé monjo, sinó que com a laic es converteix en un home erudit que fa carrera a la cort de Carlemany i es converteix en un dels consellers més importants, no només de Carlemany sinó també de Lluís el Pietós. *La vida del cortesà Eginard*, com diu la segona part del títol del llibre, descriu perfectament el que trobem en aquest llibre: un cortesà al centre del poder, envoltat dels magnats de l'imperi que a través de la seva flexibilitat política sobreviu diversos temps de crisi. Episodis com les neteges i canvis a la cort després de la mort de Carlemany (814) i, com a conseller de Lluís el Pietós, les lluites de poder entre els anys 830 i 840, any en què ambdós moren.

El propòsit d'escriure una biografia de l'alta edat mitjana sorprèn. Tal com és sabut, la documentació és ben escassa. Una pregunta se'ns podria acudir: és possible escriure una biografia d'una persona dels segles VIII i IX? I aquí rau un dels mèrits del llibre. Patzold recull totes les fonts, per petites que siguin i combina explicacions dels fets polítics del moment, les fonts cortesanes i la documentació, diguem-ne, privada d'Eginard (cartes, llibres, etc.). Així ens crea un mosaic que a poc a poc ens permet captar un personatge: Eginard. L'autor omple els buits amb molta cura i deixa participar el lector en els seus pensaments i decisions.

Després d'un pròleg, el llibre comença amb la joventut i l'origen d'Eginard, aquí apareixen més preguntes que respostes i es nota que s'han conservat pocs documents fins avui dia (Cap. *Nativitas atque infantia* – Vom Maingau nach Aachen p. 21-66). No obstant això, aquest capítol ens dóna

una base important per entendre Eginard. L'autor veu en les fonts l'origen humil d'Eginard i no pas un personatge d'una família important. La seva carrera, doncs, es basa en un mèrit que en aquest període de canvis començava a tenir més pes: la seva educació.

De Fulda, Eginard arriba a Aquisgrà, a la cort (Cap. *Negotium* – Als Ratgeber bei Hof p.67-117), on es percep una cort carolíngia viva i dinàmica, en la qual el lector se sent com un espia al centre del poder. Per entendre les possibles motivacions i emocions del seu personatge, l'autor ha de fer entendre molts mecanismes de la cort. Per tant, moltes qüestions que a vegades s'eviten o no són rellevants, s'han d'aclarir. El dia a dia de la cort permet omplir buits documentals i permet a l'autor treure més informació de la que a primera vista podria semblar i donar idees de com Eginard va poder mantenir-se a la cort durant tant de temps, malgrat ser un personatge d'origen humil.

Altres fonts com, per exemple, la *Translatio*, de Marcel·lí i Pere de Roma a Michelstadt (Cap. *Sanctorum amator* – Marcellinus und Petrus p.129-231) ens permeten apropar-nos a la religiositat d'Eginard que, juntament amb les seves cartes privades que s'han conservat i les explicacions de l'autor sobre les pràctiques d'aquesta època, donen una imatge viva de la lluita per a la salvació d'un individu d'aquest moment. En les cartes, per exemple, trobem el dolor que Eginard expressa després de la mort de la seva estimada dona Emma i els dubtes en la pràctica religiosa del seu moment.

Un altre mèrit és que aquesta aproximació permet a l'autor contextualitzar la *Vita Karoli*. Tenir en compte les circumstàncies en les quals Eginard es trobava durant la seva vida, permet a l'autor arribar a una explicació coherent del perquè de la biografia que escriu Eginard i, fins i tot a proposar una altra data de redacció: la primavera de l'any 829. L'obra és un monument de l'eloqüència d'Eginard que explícitament deixa a banda els temes polítics del moment. Un jove monjo Lupus de Fulda, contemporani a Eginard, ja va entendre en aquell moment que Eginard s'escenificava a l'estil de Ciceró, com un home erudit de la classe baixa. Com diu l'autor (p.295): “El meu Eginard no escrivia una font per als historiadors del segle XXI. Ell escrivia un text altament polític i molt personal que l'havia d'ajudar en un temps amenaçador a deixar la cort per viure amb els seus sants a Mulinheim – i malgrat això, com a home erudit i expert, mantenir-se ben informat i sol·licit: un segon Ciceró.”

En els últims anys de la seva vida, Eginard vivia a Mulinheim, però no per descansar, no només escriu la biografia famosa, sinó que també es comunica amb els poderosos del regne i continua sent un conseller per aquells que li ho sol·liciten (Cap. *Otium* – Die Jahre in Mulinheim p.233-284). En les lluites dinàstiques havia de provar un últim cop la seva habilitat política i havia de tenir èxit.

El llibre és una publicació atrevida per la manera com l'autor tracta el material. L'autor clarifica quan es tracta d'hipòtesis i deixa participar el lector en la seva recerca. Amb rigor científic, però amb un llenguatge personal i amb un caràcter de novel·la històrica, es llegeix ràpidament i neix el

desig de llegir més llibres així d'amens. Un altre detall que fa especial aquest llibre és la manera d'apropar-se al personatge històric. En l'epíleg (Cap. *Super astra* – Epilog p.285-304), el llibre culmina en una confessió de l'autor (p.287: “Puc fer això? Puc entrar en el cap d'Eginard? Puc intentar llegir les seves idees i el seu pensament? Puc pretendre conèixer la seva convicció, els seus interessos i les seves motivacions? Li puc deixar tenir por, estimar, estar de dol, dubtar, tenir rancúnia? Puc jo, un historiador del segle XXI, contar la vida d'un coetani de Carlemany d'aquesta manera?”

Com que la documentació no permet reconstruir una vida en la seva totalitat, Patzold deixa clar que per escriure aquest llibre va haver de crear el “seu Eginard“. El material dels segles VIII i IX no ens comunicaria res si no fos per la intervenció de l'historiador. Malgrat que sembli una trivialitat, aquest final invita el lector a qüestionar-se la manera com l'autor ha interpretat les fonts. Al lector se li poden acudir moltes preguntes que queden sense resposta i és aquí on es nota el pes de la base limitada de fonts. Malgrat que el llibre està escrit amb molta fluïdesa, en algun moment es pot trobar certa repetició en el contingut.

Les cent pàgines que complementen el text són les notes finals, les referències bibliogràfiques, el glossari, elements que en situar-se al final permeten una lectura més fluida de l'obra. Les quinze il·lustracions arrodoneixen el llibre, el complementen i aporten una major comprensió del text. En resum, tenim davant nostre un llibre destinat a un públic general i acadèmic alhora, que destaca per la seva concepció i que ens enriqueix amb la perspectiva d'un protagonista de la cort carolíngia. En retrospectiva, Walafrid Strabo (p.291) al pròleg de la *Vita Karoli* deia que és un miracle com Eginard podria protegir-se en tots aquests “trastorns de la comunitat dels francs”. Després d'haver llegit aquesta biografia hom pensa el mateix.

CORNEL-PETER RODENBUSCH

BONALES, Jacinto, BAILAC, Miquel, 2015. *Els camins històrics del Pallars Jussà, Tremp: Garsineu edicions.*

A Europa, darrerament, s'han fet grans avenços a l'hora d'estudiar la xarxa de vies de comunicació. Podem esmentar alguns estudis fets a Anglaterra (per exemple per P. Hindle) i sobretot a França (per M. Watteaux, S. Robert o N. Verdier). Aquest llibre, escrit per J. Bonales i M. Bailac, és una aportació important a les innovacions metodològiques que s'han fet a tot Europa aquest darrers anys. És una obra que, tot i estudiar l'evolució de la xarxa de camins al Pallars Jussà, no té només un interès local ans té també un interès general per la metodologia que s'hi ha utilitzat. Malgrat el desig de reconstruir la història dels centenars de camins estudiats, allò que destaca més en aquesta treball és l'intent de comprendre'n les característiques i de veure per què cadascun d'ells ha perdurat o bé s'ha perdut en el decurs dels segles.

L'obra és formada de tres parts. Una primera, que rep el nom de “Questions de mètode”, una segona part, que se centra en “Els camins històrics”, i finalment la tercera dedicada a descriure els canvis que s’han produït des del segle XVIII, amb la construcció de les carreteres i dels camins veïnals per a vehicles amb rodes. Centrarem l’atenció sobretot en les dues primeres parts. A la primera s’esmenten els treballs fets amb relació a l’edat antiga i l’edat mitjana i també la importància que té el coneixement de la cartografia dels segles XVII-XX a l’hora de reconstruir la xarxa de camins que hi ha hagut al llarg del darrer mil·lenni. Els autors, en fer l’aproximació als camins d’època medieval i moderna, distingeixen tres grans tipus. En primer lloc estudien els grans eixos viaris; hi analitzen d’una manera detallada els deu camins que creuen que corresponen a aquestes vies més importants. En tots els casos es fa un mapa detallat de l’itinerari seguit pel camí. En un altre capítol d’aquesta segona part s’estudien els camins comarcals i els camins que comunicaven el Pallars Jussà amb les comarques veïnes; se’n descriuen i estudien catorze dels primers i tretze dels segons. Finalment, en aquesta segona part, hi ha un capítol més breu dedicat als camins locals, tant els rals com els veïnals.

Amb relació a aquest llibre, creiem que convé de subratllar almenys dos aspectes: un són les fonts utilitzades, l’altre fa referència al lligam estret que, tal com es desprèn del treball, hi ha hagut al llarg dels segles entre els camins i l’economia, la demografia i les relacions socials. Pel que fa a les fonts, cal destacar un buidatge molt ampli de la documentació escrita conservada en nombrosos arxius (Arxiu Comarcal del Pallars Jussà, ACA, arxiu d’ENDESA, etc.), juntament amb l’anàlisi sistemàtica de la cartografia històrica, acompanyat d’un treball de camp i de la realització de diverses entrevistes. Tanmateix, com diuen els mateixos autors, la font més important són les fotografies aèries fetes l’any 1956, juntament amb les minuts de l’IGN de l’any 1929 i els plànols del cadastre del 1959. Com esmenten Bonales i Bailac, “al centre del projecte es troba l’estudi de les vies de comunicació en relació als llocs habitats i a l’organització morfològica i social del territori” (p. 5).

Un dels aspectes més notables de l’obra és l’intent d’interpretar la densitat més o menys gran de camins que trobem a les diverses contrades del Pallars Jussà (tal com ho veiem representat al mapa de tota la comarca de la pàgina 154). De vegades les causes dels buits, de l’existència de zones amb pocs camins que hagin arribat fins ara, pot ser el despoblament que hi hagué a la fi de l’edat mitjana o a l’inici de la moderna (per exemple en el cas d’Arbul, de Gramuntill o del poble ròneg de Sant Bartomeu). En aquests mateixos indrets fins i tot pot sorprendre que s’hagin conservat alguns camins, realitat que, com interpreten els autors, s’ha de relacionar amb “la jurisdicció i amb els usos econòmics” (p. 164). De vegades, les formes dels termes dels pobles i l’ús que se’n feia podien afectar molt la distribució i l’orientació de la xarxa viària. Com diuen Bonales i Bailac, per tal d’explicar la mancança de camins orientats d’est a oest al vessant nord del Montsec, cal tenir present que “malgrat pertànyer actualment a un mateix municipi, històricament cada poble prohibia l’entrada dels forasters a la seva pròpia muntanya, excepte si posseïen dret d’empriu” (p. 167).

En resum, s'hi remarca que des d'almenys l'edat mitjana una densa xarxa de camins s'estenia per tots els racons del Pallars Jussà. S'assenyala que tots eren camins públics (encara que als segles medievals i moderns en alguns indrets es cobrés el peatge o pontatge). Es pot concloure que la xarxa bàsica de camins ja s'havia consolidat al segle XI, tot mantenint en part l'herència d'allò que existia en època romana. A aquesta xarxa antiga i medieval es pot contraposar la xarxa nova de carreteres i de camins per on podien passar-hi vehicles amb rodes. Com hem dit, precisament els darrers capítol són dedicats a l'estudi de les sis carreteres estatals construïdes entre els anys 1781 i 1936, amb totes les dificultats que va caldre superar fins que es van poder utilitzar. També s'hi descriuen algunes carreteres "perdudes", que arribaren a ser planificades però que no es van arribar a fer mai. Un apartat també molt ampli, al final del llibre, fa referència als camins veïnals fets en època contemporània. S'hi estudien minuciosament vint-i-vuit camins diferents, fent esment de tots els esforços que calgué fer perquè s'hi pogués arribar a circular.

A les conclusions, els autors es lamenten de la quantitat de camins que s'han perdut per un gran nombre de circumstàncies. Davant d'això, com diuen, "el seu futur [dels que es conserven] depèn de la consciència pública i de la seva revalorització com a patrimoni cultural" (p. 289). Salvar-los vol dir conservar un llegat cultural que és un bon reflex de la relació que hi ha hagut entre l'home i el medi on ha viscut al llarg dels darrers segles.

JORDI BOLÒS

JUNCOSA Bonet, Eduard, 2015. *Estructura y dinámicas de poder en el señorío de Tarragona. Creación y evolución de un dominio compartido (ca. 1118-1462)*, Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas-Institució Milà i Fontanals

Amb la present monografia E. Juncosa publica una part de la tesi doctoral que defensà a la Universitat Complutense de Madrid l'any 2014. Es tracta d'un estudi de cas, però òbviament va més enllà de resseguir l'evolució de les institucions de govern de la ciutat de Tarragona en el llarg període comprès entre inicis del segle XII i l'esclat de la Guerra Civil Catalana del segle XV. La recerca es nodreix dels avenços assolits pel medievalisme europeu en les darreres dècades gràcies a la "nova" història política i a les tendències recents de la història urbana Així les coses, l'anàlisi formal de les institucions no constitueix un objectiu en si mateix, sinó una via per indagar en les relacions i dinàmiques de poder en una senyoria de la baixa edat mitjana.

La capital tarragonina constitueix un observatori sens dubte privilegiat per a aquest propòsit. En primer terme, com se sap, compta amb una base historiogràfica local prou sòlida amb repertoris i edicions documentals tant de l'arxiu arquebisbal com municipal (en què destaquen eines com la *Tarragona cristina* d'E. Morera o, entre d'altres, les transcripcions dels llibres d'actes del consistori del segle XIV), a la vegada que investigacions de cert abast sobre el període

baixmedieval i modern com les de F. Cortiella i J. M. Recasens. Malgrat això, tal com justifica l'autor, resultava necessària una relectura de força fonts i rescatar molta documentació inèdita, complementada amb la procedent d'altres arxius com l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Una tasca que queda ben palesa amb les cites textuais que creuen el discurs i densifiquen l'aparell crític.

Sigui com sigui, el cas de la ciutat de Tarragona es mostra especialment significatiu per la particularitat que durant segles estigué sotmesa a una doble senyoria, compartida pel rei d'Aragó i l'arquebisbe des del segle XII. Per això, el treball se centra en el període comprès entre l'any 1118, data crucial en què s'endegà el projecte definitiu per a la restauració eclesiàstica de l'antiga capital metropolitana en acords conjunts entre el comte Ramon Berenguer III i el bisbe Oleguer Bonastruga, i l'any 1462, quan amb l'esclat de la Guerra Civil la ciutat aconseguí emancipar-se temporalment d'ambdues autoritats senyorials.

L'autor analitza, doncs, la formació i el desenvolupament d'aquesta jurisdicció mixta durant el període esmentat. D'entrada, ressegueix el projecte d'ocupació cristiana de Tarragona i el Camp i el procés de cristianització del règim co-senyorial durant la segona meitat del segle XII, moment que el rei i l'arquebisbe passaren a ser considerats co-senyors *pro indiviso*. Després d'abordar la considerada «fase constituent» de la senyoria de Tarragona, es dedica un capítol sencer a investigar la població i l'organització territorial de la vegueria tarragonina i el Camp, amb diversos exercicis de demografia històrica. Completa la primera part de la monografia la reconstrucció de les primeres expressions (datades de la dècada de 1230) d'un incipient govern propi de la comunitat local. Un òrgan emmarcat, és clar, dins del contínuum d'institucions de govern derivades de les dues autoritats que ostentaven la senyoria de la ciutat i amb delegacions paral·leles conformades pels respectius veguers i batlles i les seves corts.

Ebossat aquest context, es desgranen les estructures de representació ciutadana des d'un punt de vista sincrònic, per la qual cosa no s'incideix de manera específica en tot el conjunt de canvis que molt probablement s'experimentaren al llarg del període d'anàlisi. Es fa una atenció especial a les atribucions del consell en tant que dipositari del poder general de la comunitat i, alhora, plataforma d'accés a les principals magistratures: la de cònsol o membre de l'òrgan executiu i d'altres que es descriuen de manera sumària com la de mostassaf o clavari. Val a dir que a algun lector potser el sorprendrà l'aparent distanciament del consell tarragoní respecte del sistema fiscal i financer que s'articulà al seu voltant des de mitjan segle XIV, tal com mostren altres investigacions dedicades a la ciutat de Tarragona.

De tota manera, no és aquí on s'esmercen els principals esforços de la investigació i s'orienten els objectius principals, sinó en la particular dinàmica que suscità el secular conflicte jurisdiccional entre la monarquia i la mitra. Una primera manifestació que se n'examina són els rituals d'accés a la senyoria i d'entrada de les respectives autoritats a la capital tarragonina. Aquesta anàlisi es

complementa amb una altra de minuciosa d'un fenomen que darrerament també ha captat l'interès dels historiadors a bona part de l'Europa occidental: l'accés a la condició de ciutadà. Les aportacions que s'hi fan conflueixen amb les de recerques recents sobre el cas de la ciutat de Barcelona i vénen precedides d'altres treballs sobre els mecanismes d'atracció de veïns duts a terme a propòsit de diverses viles catalanes o, fins i tot, del mateix Camp de Tarragona (com ara Valls).

Finalment, s'aborda el moll de l'os del volum en resseguir amb detall l'evolució de les eleccions municipals des de mitjan segle XIV fins a la dècada de 1470. Hi destaca un període especialment convuls entre finals del regnat de Pere el Cerimoniós i inicis del del seu fill i successor Joan I. Aleshores les disputes (per assumptes que de vegades transcendien l'estricta marc local) entre els dos senyors de la ciutat, és a dir, els monarques i els arquebisbes, generaren tensions constants, aldarulls i fins i tot enfrontaments violents, en la mesura que s'anaren articulant dues autèntiques lligues o faccions de partidaris del rei (els «ciutadans») enfront d'altres defensors del domini exclusiu de la mitra (els «querellants»). Una polarització que derivà en una confrontació institucionalitzada, que tornà a rebrotar amb intensitat a les dècades centrals del quatre-cents i seguia latent durant l'època moderna. Enmig d'aquest panorama s'assajaren diverses reformes en el règim de govern, en especial, nous mecanismes electorals, cosa que, de retruc, dotà de bastanta autonomia a la comunitat política tarragonina, en part, fins a la implantació del sistema insaculatori l'any 1476.

En suma, l'obra d'E. Juncosa constitueix un referent per seguir aprofundint des de noves perspectives en el coneixement de les ciutats catalanes dels darrers segles medievals. Les dinàmiques que s'hi descriuen per Tarragona podran ser confrontades amb d'altres casos del principat (a condició que la historiografia avanci molt més en l'estudi sistemàtic i comparat de les institucions locals de poblacions rellevants), de la Corona d'Aragó i d'altres territoris hispànics i europeus. Amb els materials que incorpora la present monografia s'intueixen possibilitats de cara a precisar, per exemple mitjançant una investigació prosopogràfica, la identitat dels protagonistes dels conflictes descrits, amb el benentès que això aportarà noves claus per interpretar-los. El mètode esmentat també pot servir, com apunta l'autor, per posar a prova la hipòtesi dominant del procés d'oligarquització dels municipis catalans del quatre-cents.

ALBERT REIXACH SALA

PIÑOL ALABART, Daniel, 2015. *La Auctoritas del notario en la sociedad medieval: nominación y prácticas*, Barcelona: Trialba

Se in ambito medioevale l'*auctor* per eccellenza è Dio, capace di dare un valore assoluto ad ogni azione umana, e quindi di sanzionarla e perfezionarla, a lui si dovrebbe uniformare l'agire del papa e dell'imperatore, rappresentanti della più alta *auctoritas* spirituale e politica qua sulla terra.

Questa definizione ci introduce nell'ambito dell'esercizio notarile. Infatti, nel medioevo, il diritto a concedere il titolo di *notarius* è una delle prerogative riservate alle due uniche autorità che potevano vantare lo *status* di fonte di diritto, ovvero il Papato e l'Impero; ciò non escludeva che i due poteri potessero delegare tale facoltà a soggetti di varia natura, quali signori feudali, vescovi, entità ecclesiastiche o semplici abati o parroci. In tal modo questo diritto finiva conteso dagli aspiranti notai e dalle varie *potestas*.

Partendo da questi presupposti, chiunque affronti lo studio del notariato medioevale nella penisola iberica e nei territori extra marini governati dalla Corona d'Aragona ha un solidissimo punto di partenza in un prezioso strumento, il libro "La 'Auctoritas' del notario en la sociedad medieval: nominación y prácticas". Quest'opera, relativa alla Corona di Castiglia e a quella d'Aragona, tratta in maniera abbastanza esaustiva le dinamiche che intercorrono tra la *auctoritas publica*, che nominava i notai, e l'attività che questi professionisti della scrittura ponevano in essere nell'espletamento della loro funzione.

Gli interventi che lo compongono sono il frutto di un incontro svoltosi presso la Universitat de Lleida (giugno 2013), in occasione del "III International Medieval Meeting Lleida", durante il quale vari studiosi hanno sviscerato la nozione di *auctoritas notariae*, in relazione: all'ambito geografico ispanico, all'uso della scrittura e alla prassi di attuazione notarile, alle diverse *potestas* che intervengono nel controllo di accesso alla carica e alla sua designazione.

Tra i diversi saggi risalta, per completezza storiografica, il lavoro di Daniel Piñol Alabart (Universidad de Barcelona). L'autore, partendo da una accurata conoscenza bibliografica e documentaria, e mostrando di conoscere le fonti legislative medievali vigenti per i diversi regni che conformavano la Corona d'Aragona, realizza un'analisi sulla crescita e sviluppo del notariato in questi territori. Lo studio delle diverse fonti, sia legislative che documentali, dimostra che l'istituzione notarile si sviluppa parallelamente nei vari territori sottoposti al re d'Aragona, ma con elementi diversi dipendendo dalle caratteristiche proprie di ciascun regno. L'attività di regolamentazione del notariato procede da parte del monarca con maggiore o minore esito dipendendo dall'antichità del dominio esercitato sulle sue terre. Così se in Catalogna esisteva un'antica tradizione per cui il notariato pubblico faceva riferimento originariamente a una varietà di poteri i cui ambiti non erano completamente definiti, ma in cui si riconosceva al monarca una *auctoritas* superiore, a Valenza e Maiorca il sovrano riesce a regolarizzare questa istituzione senza tante difficoltà, appoggiandosi direttamente allo *ius commune*. Aldilà delle differenze esistenti tra i vari regni, appare univoco l'interesse da parte della corona di sottomettere alla propria autorità tutto ciò che concerne il funzionamento dell'attività notarile.

Gli interventi che seguono illustrano la situazione del notariato a seconda delle diverse realtà dei regni ispanici.

In ambito catalano, Elena Cantarell (Universidad de Barcelona) porta a conoscenza il caso particolare della notaria rurale di Cubells, un piccolo centro della provincia di Lleida. Attraverso un'analisi chiara e concisa, illustra, anche con l'ausilio di tavole e grafici, il funzionamento del notariato in una piccola comunità dell'entroterra e tutte le dinamiche di potere che gli ruotano attorno. Risultano emblematici alcuni dati, tra cui la nomina dell'unico notaio in mano alla parrocchia o più probabilmente al vescovo di Urgell, l'esercizio diretto o indiretto dell'ufficio notariale con la facoltà di delegare le funzioni a terzi o incluso subappaltare l'intera notaria.

Diego Belmonte Fernández (Universidad de Sevilla), analizzando diversi libri amministrativi della Cattedrale di Siviglia indaga quale fu l'apporto dato dai notai alla validazione dei documenti amministrativo-economici e se, durante la loro redazione, intervenisse o meno l'*auctoritas* di cui erano rivestiti. Nonostante il numero limitato delle fonti studiate, l'autore arriva alla conclusione che la maggior parte di queste non vengono sottoscritte dai notai, ma direttamente dai canonici o dal segretario degli atti capitolari. Ne consegue che in questo caso il lavoro svolto dai primi fosse dovuto unicamente alle loro conoscenze e competenze in campo scritturale amministrativo.

L'analisi effettuata da Javier Enrique Jiménez López de Eguileta (Universidad de Sevilla) si focalizza sulla duplicità dell'*auctoritas* (civile ed ecclesiastica) rivestita da un notaio chiamato a redigere una sentenza ecclesiastica all'interno del vicariato di Jerez, dipendente dall'arcivescovo sivigliano. L'analisi delle origini del vicariato, del suo sviluppo e della sua composizione interna, così come della fonte documentale presa in esame, chiariscono che il notaio che sottoscrive l'atto lo fa perché investito dell'autorità arcivescovile.

Il problema di una duplice *auctoritas* si ripresenta nel caso castigliano riportato da Olaya Rodríguez Fueyo (Universidad de Oviedo). Partendo dall'analisi di due interessanti documenti degli inizi del XIV secolo, l'autrice mette in luce le problematiche relative ad alcuni notai che, nominati dal monarca, attuavano sotto il mandato del vescovo per questioni di tipo ecclesiastico. Le fonti giuridiche, così come i due documenti, consentono di addentrarci nelle norme che regolavano l'accesso al notariato e di capire che questo meccanismo non sempre corrispondeva a quanto richiesto dal punto di vista teorico.

Néstor Vigil Montes (Universidad de Oviedo) illustra quali fossero nel medioevo le modalità di accesso, nonché le funzioni e le competenze, di quei notai, che erano nominati dall'erede al trono, il principe delle Asturie. Dopo aver analizzato il contesto storico del principato, l'autore sottolinea che il passaggio di competenze attuato dal monarca in favore del suo erede, tra cui appunto la facoltà di conferire il titolo di notaio, segna la nascita di una nuova entità politica di tipo signorile, mediante una nuova forma di esercizio del potere.

La questione del notariato nel regno di Valenza viene affrontata da Vicente Pons Alos (Universitat

de València). Il contesto político estudiado fa riferimento al governo di Martino I l'Umano con richiami al periodo precedente. Se iriginariamente, nel territorio valenziano, l'*auctoritas notariae* dipendeva da diverse *potestas*, a partire dal XIV secolo il monarca, a ragione delle facoltà attribuitegli dallo *jus commune*, cercherà di controllare e di essere presente in tutti i processi che riguardano la nomina di un notaio, consolidando maggiormente il proprio potere. Tra i motivi adottati per giustificare tale misura, vi erano l'incapacità e l'ignoranza di molti notai nel redigere le scritture, per cui molti documenti rischiavano di essere considerati invalidi. Alla fine del lavoro l'autore riporta alcune tavole a dimostrazione di quanto esposto.

Partendo da alcuni casi particolari, presenti nella documentazione apportata, questo lavoro pretende focalizzare la sua attenzione sul notariato nella penisola Iberica, centrandosi sulla pratica notarile, ed estendendo il discorso a tutti quegli aspetti storico-politici che ruotavano attorno alla persona del notaio e al suo operato. Si trarrà di una figura certamente complessa quanto la società che scritturava e per questo meritevole di un discorso più ampio che comprenda quei territori e sistemi di potere che presentavano una certa affinità politica o geografica con l'ambito ispanico.

GIACOMO FLORIS

CONEJO, Antoni (ed.), 2015. *L'infant Pere d'Aragó i d'Anjou, «molt graciós e savi senyor»*, Vandellòs-L'Hospitalet de l'Infant: Ajuntament, Cossetània Edicions

Aquest llibre estudia un personatge, l'infant Pere d'Aragó, des de diversos punts de vista. Per això es fa necessari relacionar-lo amb diversos corrents historiogràfics. Així el podem situar perfectament dins de la Història total, en la microhistòria i en el gènere biogràfic. Amb aquests paràmetres i ubicant al centre la figura de l'infant Pere d'Aragó es va construir un relat format per onze capítols que el coordinador de l'obra, el Dr. Antoni Conejo, ha encarregat a persones expertes en la figura de l'Infant o en alguns dels aspectes que es relacionen amb aquest Infant, fill del rei Jaume II.

Alexandra Beauchamp estudia el vessant polític de l'infant Pere, fent incís en el paper que va jugar dins de la Casa Reial. L'autora explica que l'Infant va cercar sempre la mesura en l'exercici dels càrrecs que va tenir, com el de ser persona de confiança i consell del seu pare, el rei Jaume II, però també del seu germà Alfons III; va ser tutor dels infants reials i lloctinent del rei. I va estar molt ben relacionat amb el seu nebot, el rei Pere el Cerimoniós. La biografia que s'exposa en aquest primer article acaba amb el fet que l'Infant, persona molt cristiana i devota, va ingressar com a frare franciscà a Barcelona i marxà cap a un convent italià. Eduard Juncosa amplia encara més el paper polític de l'Infant ja que, diu l'autor, els estudis tradicionals sobre la figura de Pere d'Aragó es centraven massa en l'aspecte religiós i no tant en el polític. Per això es justifica un altre capítol dedicat a la política, en aquest cas tractant la figura de l'Infant com a Comte de Prades. Juncosa

elabora un article en el que les fonts documentals són abundants i l'anàlisi de les mateixes és profunda i detinguda, i el resultat és una visió minuciosa del govern del Comtat de Prades per part de l'Infant. S'explica com va governar i quines accions va dur a terme, o la deferència que tenia vers els jueus de l'Aleixar, a més d'exposar un llistat amb els altres títols que va posseir l'Infant al llarg de la seva vida. Aquest article es veu complementat pel de Joel Colomer i Miquel Àngel Fumanal sobre el Comtat d'Empúries, un Comtat que l'Infant va permutar pel de Prades amb el seu germà. En el capítol els autors demostren que l'Infant va ser un personatge amb una afinada visió per al govern i per a la gestió de l'economia, a més d'analitzar la població jueva en parlar de l'endeutament o al clergat i l'església de Castelló d'Empúries.

Manuel Romero Tallafigo dedica un capítol a la Cancelleria de l'Infant, una oficina de gènesi i gestió documental, i afirma que Pere d'Aragó va ser un home d'acció per l'escriptura. El resultat és un conjunt de 21 llibres de registre elaborats durant 16 anys, que són àmpliament estudiats i descrits en aquest apartat, a més de llibres d'administració. En aquest apartat sobre la Cancelleria s'inclou un estudi del funcionament i organització d'aquesta oficina, amb els noms dels escrivans que hi treballaven, entre els que destaca Jaume de Besanta, que va estar 26 anys al servei de l'Infant.

Joan Menchon presenta un estudi del castell de Falset des de l'arqueologia, i situa el punt de partida del seu capítol a l'època andalusí. Les diferents campanyes d'excavacions són la base d'aquest article en el que s'expliquen les troballes que s'han fet al castell. Però també es citen documents entre els que cal remarcar un de l'any 1347 en el que l'Infant posa de manifest la seva voluntat de crear un arxiu al Castell de Falset. Aquest capítol va més enllà dels anys estrictes de la biografia de l'Infant i explica que el castell de Falset va tenir com a senyors els Ducs de Cardona i els Ducs de Medinaceli, en una època en que el Castell passà a ser palau.

Albert Martínez parla de les mines de plata que hi havia al Comtat de Prades i apunta la possibilitat de que l'Infant, sabedor de l'existència de la plata a Falset, hagués volgut canviar el comtat amb el seu germà. Pere d'Aragó va ser impulsor de la indústria minera i la va regular amb unes ordinacions del 1344, que són estudiades en aquest capítol. Al costat d'aquesta normes Albert Martínez aporta un llistat de persones que van poder explotar la plata, entre els quals hi havia funcionaris de la Casa Reial i algun ciutadà de Barcelona. O també es fa referència al fet que, després de la Pesta Negra de 1348, l'Infant fes portar més mà d'obra que era necessària per a l'explotació.

Jacobo Vidal dedica el seu capítol a l'estudi de la Tortosa gòtica en temps de l'Infant, quan es pren la decisió d'iniciar una nova catedral per a la ciutat, entre altres obres. Es mostren llocs tan emblemàtics com el palau episcopal, ubicant-lo en les tipologies arquitectòniques del moment i s'ofereix també noms de mestres d'obres o d'un pedrer, Bernat d'Alguaire, que l'any 1340 estava treballant a Horta de Sant Joan; o el mestre Pere Bonull que l'any 1313 treballava al sepulcre de Jaume II i Blanca d'Anjou a Santes Creus. Respecte la catedral, l'autor del capítol reivindica que

cal continuar estudiant la Seu de Tortosa des de la correcta interpretació de l'edifici des del punt de vista de la història de l'art i l'arquitectura.

El vessant cultural és representat pels capítols que Maria Navàs o Daniel Genís dediquen a la poesia. La primera situa la poesia entorn de l'Infant en el context de la poesia trobadoresca i afirma que l'Infant és una figura fonamental de la cultura catalana precisament pel fet d'estar ben relacionat amb la poesia. Navàs analitza les relacions entre Catalunya i Occitània a través de la poesia i dibuixa l'ambient intel·lectual i cultural de l'entorn de l'Infant, un home que era poeta savi i cortès. I Navàs conclou que estava interessat en la poesia amb finalitats polítiques i per a ús de les seves estratègies de govern i per a consolidar el paper de la Corona en el govern. Daniel Genís analitza, entre altres, la relació entre la poesia i les visions que tenia l'Infant, incidint en el vessant espiritual i religiós del personatge. Aquest es va deixar influenciar pels corrents visionaris de Joaquim de Fiore, de manera que Pere d'Aragó va abandonar la Cort i professés com a framenor. Abans, però, fou requerit per mandataris per treure profit de les visions amb finalitat política. Finalment, Albert Martínez i Joan Yeguas presenten un capítol dedicat a l'anomenat Saltiri anglocatalà, conservat a la Biblioteca Nacional de París. Es tracta de la còpia d'un manuscrit del segle XII i, la decoració del qual fou encarregat per l'Infant al pintor Ferrer Bassa. El manuscrit s'ubica a la primera meitat del segle XIV i s'aporten nombroses dades sobre la seva confecció i la seva compra a partir de l'anàlisi de documents. S'arriba a la conclusió que el Saltiri formava part de les ambicions de l'Infant, en aquest cas, amb el desig de tenir una obra preuada a les seves mans.

El darrer capítol del llibre és obra del Dr. Antoni Conejo, coordinador de l'obra i el dedica a l'Hospital que va fer construir Pere d'Aragó en una cruïlla de camins al 1344. En el capítol s'explica l'estructura arquitectònica de l'Hospital, les obres que s'hi van fer i com s'organitzava aquesta institució, i s'ubica la seva fundació en un moment de valoració de la pobresa. Aquest darrer capítol conclou una obra en la que s'exposen diversos aspectes de la vida i l'acció política de l'infant Pere d'Aragó, i també d'elements que configuren el context en el que es mou. L'anàlisi que es fa de les fonts en cada un dels capítols posen de manifest que es tracta d'una obra amb un alt rigor científic i que pot considerar-se com una de les més importants aportacions historiogràfiques sobre una figura cabdal de la Història de Catalunya.

DANIEL PIÑOL

Crònica d'exposició:

Santa Maria Antiqua tra Roma e Bisanzio. Roma, basilica di Santa Maria Antiqua al Foro romano, rampa imperiale. 17 marzo-11 settembre 2016

Comissaris: Maria ANDALORO, Giulia BORDI, Giuseppe MORGANTI

L'obertura de Santa Maria Antiqua completa la intensa intervenció que ha tingut lloc en el sector oest del forum romà i que començava a finals de 2015 amb l'obertura de l'oratori dels Sants Quaranta Màrtirs i la rampa imperial que en època de Domicià comunicava aquest sector amb el Palatí. La mostra permet que el visitant es faci una idea de la complexitat i riquesa d'aquest espai, així com del context artístic que s'hi relaciona, fet insòlit en la pètria austeritat informativa del Fòrum.

L'exposició té una clara voluntat pedagògica atès que es tracta d'un conjunt complex trobat i conservat en un context no menys complex. Són dos els elements narratius que permeten el visitant la introducció a allò que han de veure. El primer és un video situat a la capella dels Sants Quaranta Màrtirs, davant l'accés a Santa Maria. Aquí el visitant té la possibilitat d'entendre el context arqueològic i com s'arriba al moment actual. El segon és un video a la nau lateral nord, ja dins el conjunt, en què de manera magistral s'explica la complicada qüestió de les transformacions decoratives de l'edifici, nucli central de la mostra.

Pel que fa a la mostre en si, les actuacions, ateses les característiques d'aquesta església, han anat en dues direccions. Per una banda potenciar els elements mobles i immobles del conjunt. Així doncs no només s'ha treballat la qualitat de la il·luminació amb resultats excepcionals, també s'ha aprofitat la combinació entre il·luminació i projecció per a permetre la comprensió no gens senzilla de la paret palimsest, i la tecnologia del mapping per a la presentació de les capelles dels Sants Metges i de Teodot amb resultats veritablement espectaculars.¹ Desgraciadament, l'experiència en directe mostra que la major part del públic només està interessat a les projeccions; les capelles s'omplen durant els mappings i es buiden en el lapse de temps en què les pintures estan il·luminades i podrien ser vistes, lapse malauradament massa breu per a qui està interessat en l'original i no en la projecció. La sensació és que si la majoria dels presents pogués veure els *mappings* des de fora en una aplicació per mòbil o tauleta ni tan sols entrarien –i potser seria millor–.

Pel que fa als elements mòbles del conjunt, la restauració de tots els elements, no només de les pintures, sinó també dels sarcòfags, la base de l'ambó de Joan VII, l'exposició d'elements conservats en magatzems i mai vistos, com ara els fragments de sectile, o vidre, etc. permeten fer-se una idea molt completa de la riquesa del conjunt tot i que no sempre la manera d'exposar-ho fa justícia a les peces, especialment les vitrines.

¹ Un tast d'aquests mappings es pot fer a <https://vimeo.com/160395519>

Per altra banda, l'esforç de reunir-hi les peces justes per situar el context artístic del conjunt, converteix la mostra en un fet únic i irrepetible. Entre les peces recollides, i en primer lloc, la icona procedent de Santa Maria Antiqua però conservada a la veïna Santa Francesca Romana (Santa Maria Nova) i exposada solemnement al centre del conjunt és excepcional; com excepcional va ser el trasllat en processó pel forum el dia abans de la inauguració (16 de març). La benvinguda a l'espai es completa amb un grup de cinc retrats dels segles V-VI procedents de diferents col·leccions romanes i d'una qualitat excepcional. També s'ha aconseguit de reunir cinc dels vuit fragments conservats de la decoració en mosaic de l'oratori de Joan VII a l'antiga Sant Pere del Vaticà, o el *titulus* d'accés a aquest mateix oratori, així com un excepcional requadre amb el bust de santa Àgata en un medalló procedent de l'església i ara en una col·lecció privada.

Tanmateix, aquesta és la visió d'un especialista que ja coneixia Santa Maria Antiqua, havent-la visitat en diverses ocasions durant la restauració, sol o en companyia de Maria Andaloro o Giulia Bordi i que no pot sinó restar fascinat per la bellesa del conjunt, com ho estarà qualsevol medievalista o amant de l'art i l'arqueologia d'aquests moments.

Un cop, però, visitada aquesta mostra, insistim, excepcional, ens assalta el dubte. Cal sotmetre aquestes joies úniques a la pressió dels visitants? En treuen res, més enllà de l'anècdota d'haver-hi estat? Que el patrimoni sigui de tothom vol dir, necessàriament, que tothom l'ha de descobrir físicament? Quan veus visitants repenjan-se en els murs decorats al segle VIII per poder pujar dos graons, perquè estan cansants o perquè els fa gràcia tocar –gest per altra banda gairebé institutiu–; quan veus els paraigues degotant perquè acaba de ploure; quan veus algú amb el ditet volent treure aquella pedreta que només és d'un paviment del segle VI; quan veus totes aquestes situacions viscudes en directe i la passivitat dels vigilants de sala, la pregunta és si calien 36 anys de restauracions per donar pas als visitants. Cert, per als historiadors és una manera més pausada de reviure el 410.

És clar que els gestors econòmics de tot plegat deuen estar molt satisfets, però temem que Santa Maria Antiqua és víctima de la banalització del concepte de *democratització de la cultura* que impera. Si verament volguéssim aquesta democratització hauríem de començar a l'escola-bressol empoderant els ciutadans de 0-3 anys del patrimoni cultural que els envolta. Del que els envolta i els és propi. Quin percentatge dels visitants del Fòrum i, ara, de Santa Maria Antiqua no ha visitat mai el Museu del seu poble i malgrat tot ja ha estat a a la Capella Sixtina?

Això, però, vol *responsabilitat*, inversió econòmica i temps. Tres elements absents en el discurs de qui compta la *democratització de la cultura* en nombre de visitants, de bitllets i de catàlegs venuts. Qui custodia aquest espai, qui ha gestionat l'esforç econòmic i intel·lectual de la restauració està obligat –o hauria d'estar-ho– a preservar-lo precisament perquè és de tothom i és extraordinàriament sensible. Que tothom qui passa per Roma pugui entrar, trepitjar, tocar i

respirar Santa Maria Antiqua no apropa aquest tothom a un millor coneixement del monument, ni a una comprensió del què significa. Això no és *democratitzar* la cultura això *show bussines*, el *show bussines* del turisme de massa que com la plaga de llangosta arrasa en pocs segons tot el que sobresurt de terra. Els restauradors, els historiadors i els comissaris la pròpia feina l'han feta de manera brillant; la responsabilitat de què en serà de Santa Maria Antiqua recau ara sobre la *Soprintendenza Speciale per il Colosseo e l'area archeologica centrale*, que n'és el titular, i Mondadori Electa, que en gestiona l'accés. Desitjaríem que ben aviat restringissin l'accés a aquest espai i tanmateix sabem que la mostra ja ha estat prorrogada fins a l'octubre. Pel que hem vist durant la visita ben aviat haurem d'acusar la gestió de *crim de lesa cultura*.

CARLES MANCHO

SANTA, 2016. *Santa Maria Antiqua tra Roma e Bisanzio. Roma, basilica di Santa Maria Antiqua al Foro romano, rampa imperiale. 17 marzo-11 settembre 2016.* Andaloro, M.; Bordi, G.; Morganti, G. (Eds.). Roma-Milano: Ministero dei Beni e delle Attività Culturali e del Turismo. Soprintendenza Speciale per il Colosseo e l'area archeologica centrale-Mondadori Electa S.p.A.

El volum és el recull d'estudis que acompanya la mostra inaugurada el 17 de març de 2016. Des d'un punt de vista formal presenta algunes tries, si més no, curioses. La compaginació de la segona part, amb els capítols amb la justificació del text centrada no sembla una bona solució per al lector i és incongruent amb les notes a final de capítol. Si el problema era distingir entre els capítols i les fitxes de les obres hi havia el recurs, com per a la bibliografia, per exemple, d'usar un color de fons diferent. El pitjor, però, sens dubte és el tractament de les fotografies que no fa cap justícia a un monument fonamentalment pictòric i la qualitat general de la imatge i els gràfics. El fet que el catàleg, un mes després de la obertura de la mostra, ja s'hagi exhaurit i que no aparegui encara a la web d'Electa són detalls que no deixen en massa bon lloc la planificació de l'editorial.

El contingut, en canvi, és excepcional. Ha està organitzat seguint un esquema tradicional en dos grans apartats. En el primer els comissaris de la mostra, Maria Andaloro, Giulia Bordi i Giuseppe Morganti, amb la col·laboració d'altres autors, estableixen les premisses per a la comprensió del monument; el segon introdueix a cadascun dels àmbits amb textos d'aprofundiment i les fitxes de les obres exposades. Aquí ens centrarem en l'anàlisi de la primera part.

ANDALORO, Maria. 2016. «Santa Maria Antiqua tra Roma e Bisanzio. Due tempi»: 10-33.

L'autora enginyosa, i coneixedora d'aquest moment i llur complexitat com pocs, proposa una visita fent salts cap enrera en el temps per tal de descobrir de manera simplificada la riquesa

estratigràfica del monument. Aquesta és la principal característica del conjunt, i la que permet l'autora parlar de pintura en tres dimensions. Ara bé, conscient de la dificultat per a la major part del públic, especialitzat o no, de copsar aquesta riquesa limita la proposta a tres visites imaginades. La primera l'any 800, l'endemà de la coronació de Carlemany en què aquest i el seu seguici amb Lleó III haurien visitat l'espai, veient-ne el darrer estat; la segona amb papa Zacaries per anar a consagrar la capella del primícer Teodot, c. 750; la tercera, durant la visita de Constant II a Roma l'any 663, en que el seguici imperial hauria pogut visitar la primera versió de l'edifici. Lògicament, M. Andaloro atès el propi *iter* destaca la importància i la complexitat de la conservació del monument; en aquest cas, però, la rellevància és tal que té conseqüències historiogràfiques i metodològiques. Parcialment segellat per un terratrèmol l'any 847 escapa a totes les intervencions que han afectat al llarg del temps les esglésies de Roma contemporànies conservades. Una mena de Pompeia cristiana, recorda l'autora, congelada en el temps i en l'espai. La *descoberta* el 1900 havia estat precedida per una descoberta fortuïta el 1702 que havia deixat al descobert una part dels frescos alguns mesos.

L'autora, no pot evitar reflexionar (p. 16) sobre els danys ocasionats a la decoració arrel d'aquests episodis, tot contraposant-ho a la metòdica i complexa intervenció dels darrers quinze anys. El desig de l'autora que la mostra sigui el «preludi per a la seva obertura estable» és, per tant, lògic; mai com ara es pot gaudir de i amb Santa Maria Antiqua. Tanmateix qui, com qui signa, ha tingut el plaer de visitar de tant en tant aquesta joia amagada al cor de Roma amb la pròpia autora, no pot evitar, ara, enyorar la pau excepcional que regnava en aquest santuari arqueològic. Perquè tota la reflexió de M. Andaloro pateix ara amb el contrast sagnant que suposa que qualsevol visitant del Fòrum pugui accedir a aquests espais sense control ni criteri. A la delicadesa durant el procés de conservació s'hi ha contraposat, malauradament, per part de la gestió la violència salvatge de la visita guiada.

BORDI, Giulia. 2016. «Santa Maria Antiqua attraverso i suoi palinsesti pittorici» : 34-53.

L'autora coneix els replecs pictòrics de Santa Maria Antiqua com si fos Joan VII; així, doncs, ens ofereix en el segon capítol més que una introducció una lliçó magistral sobre la complexitat de fases pictòriques del conjunt –vegeu el mapa dels 10 nivells pictòrics, figs. 8-9–. Per a fer-ho introdueix un concepte que cal considerar, des d'ara, fonamental: la reutilització pictòrica —que en italià, *reimpiego pittorico*, qui sap per què sona millor—.

El recorregut decoratiu que ens presenta G. Bordi, comença a finals del segle IV amb *sectilia* en marbre. Parcialment recuperats per G. Boni el 1901 i retrobats en ocasió de la mostra, decoraven el presbiteri amb delicioses figures com la de rostre masculí que ha estat possible de reconstruir (fitxa 27).

Si bé segueix essent una incògnita la funció d'aquest luxós espai (vid. infra Tomei, Filippini), ja no ho és que probablement va ser cristianitzat per Teodoric entorn al 500; seguint l'anàlisi queda plenament justificat i és coherent tant amb la realitat de Roma com amb les polítiques actuades d'aquest *Emperador in pectore*. No és menys interessant constatar l'existència d'una *damnatio memoriae* que comporta, com a Ravenna, l'alteració de la decoració, en aquest cas, del presbiteri: l'*aurum coronarium* substituïa la imatge anterior arrencada amb «precisió quirúrgica» del mur. Aquesta nova escena, potser la més visible i coneguda del famós mur palimpsest, esdevé així la segona decoració d'aquest presbiteri a partir d'una decisió política. Tot i no poder aclarir-ho són pertinents els dubtes sobre la data d'aquesta intervenció: tant podria estar lligat a la mort d'Amalsunta (535) com a la conquesta bizantina de la ciutat, cal no oblidar que Narsetes va residir al Palatí entre el 553 i el 571 i que Teodoric era Arrià.

La transformació de l'oratori en església probablement durant el govern de Narsetes no només va comportar l'adequació arquitectònica de l'espai, per exemple amb la creació de l'absis actual. L'anàlisi de G. Bordi demostra que tot el presbiteri va ser pintat de blanc per recomençar de zero sense destruir les fases precedents. Persisteix, en aquest sentit la discussió sobre el subjecte figuratiu d'aquest monumental absis. Malhauradament només les aquarel·les de J. Wilpert permeten reconstruir parcialment el conjunt que, probablement, presentava a Maria en tron entre Pere i Pau. Són encara parcialment visibles, en canvi, les restes decoratives de les parets laterals del presbiteri amb escenes de la vida de Crist que convisqueren amb la primera decoració en sectile, encara en ús, separada per una cornisa vegetal en estuc que recentment ha estat assignada a artesans d'origen copte.

L'anomenat *Angelo bello* de la paret palimpsest se situaria, en aquest context, ja vers el darrer terç del segle VI i inauguraria l'*estació de les icones* a Santa Maria Antiqua; arreu trobarem requadres de tema icònic ocupant, especialment, les zones de pas disponibles: santa Anna i Maria infant, Salomó i els Macabeus, santa Bàrbara, tot fragmentant com en un caleidoscopi la superfície mural.

També és novedosa la constatació que el segle VII s'obria amb una nova decoració a l'absis, impossible de reconstruir, i una decoració de sòcol a base de fals *opus sectile*.

Altra important novetat és l'assignació del 7è estrat de pintures, amb els pares de l'església a l'època de papa Vitel·lià (657-672) i no pas de Martí (649-655) a partir de la nova lectura dels textos dels rotlles feta per R. Price. Arribem així a un moment clau en la lectura del conjunt per part de l'autora: el pontificat de Joan VII (705-707). Fill del *curator palatii*, el pontífex, podríem dir, va criar-se entre els murs de Santa Maria Antiqua. Això justificaria en part la important intervenció amb la renovació integral del presbiteri a excepció de l'absis; però més important encara és que amb aquest pontífex l'edifici passava a ser comitència directa dels pontífexs per

primer cop i fins al final. Final que les novetats desplacen a inicis del segle IX. Si fins ara els estudis coincidien a atribuir a Pau I (757-767), amb la renovació decorativa de l'absis en que, per primera vegada apareixia Crist, la darrera intervenció decorativa a Santa Maria Antiqua, la descoberta que el *velarium* que centra el sòcol de l'absis se superposa a aquesta decoració i els paral·lels tèxtils d'època de Pasqual I permeten situar la redecoració a inicis del segle IX.

Aquesta capítol sintetiza i restitueix, creiem que per primera vegada, una visió no fragmentada del conjunt. Els diferents estrats han trobat el propi lloc en un context històric que supera apriorismes i permet de restituir, o estar-ne més aprop, la realitat monumental de Santa Maria Antiqua com a part indestriable de l'evolució monumental del fòrum romà.

MORGANTI, Giuseppe. 2016. «Lo spazio di Santa Maria Antiqua»: 54-69.

Tal i com declara el títol, el capítol s'ocupa de l'espai de Santa Maria Antiqua. L'autor hi raona com, paradoxalment, els estudis han ignorat en aquest cas l'arquitectura convertint el conjunt en una «arquitectura de pintures» segons expressió d'E. Monaco. I certament és un fet paradoxal perquè normalment l'element decoratiu –la pintura en aquest cas– és considerat un fet secundari enfront de l'arquitectura. Tanmateix, també en això Santa Maria Antiqua es constitueix en involuntària lliçó. Enfront del discurs acadèmic de la tipologia –«Si tenterà qui l'analisi dei caratteri specifici dell'innovativa struttura spaziale e delle qualità precipue dell'architettura, nel tentativo di definirne i caratteri tipologici che ne derivarono» (p. 55)– i la planta que caracteritza l'historiografia d'història de l'arquitectura, que podríem anomenar la història de l'art de l'invisible, aquest conjunt ha, inconscientment, privilegiat un discurs centrat en el que es veu, i sobretot, es veia, una història de l'art del visible. És a dir, enfront de l'anàlisi de les sensacions abstractes lligades a l'espai, el de les sensacions concretes lligades a la visió. No volem dir, amb això que l'un o l'altre no siguin necessaris sinó que la correlació que s'hi estableix no ha estat necessàriament l'adequada, l'edifici és el suport, i per tant és essencial, però el que vivim en l'ús és el que veiem i per molt condicionat que estigui per la planta el que veiem, encara ara, a Santa Maria Antiqua, són les imatges.

Desgraciadament l'article està escrit amb un llenguatge complex i amb un escàs recurs a les imatges, fet que fa difícil seguir el recorregut de l'autor pel procés de deconstrucció de l'estructura domicianea-adrianea i posterior construcció de la cristiana. Tanmateix el punt més delicat del text està en la reunió de Santa Maria Antiqua i Qasr Ibn Wardan (Síria). Ambdues estructures, efectivament, presenten grans coincidències en la planta. Segons l'autor, l'edifici sirià, datat en 564, seria o just un any anterior a la reconversió estructural de Santa Maria Antiqua amb Justí II (565) o poc posterior si, en canvi, la transformació hagués tingut lloc amb Justí I. La conclusió, que en segueix, «Di certo una delle due chiese ha fatto da modello all'altra.» ens sembla metodològicament precipitada. Del complex sirià se sap fins ara que va ser construït en el període que va dels govern de Justinià (527-565) a Justí II (565-578) com a probable seu per al

Magister militum per orientem.² Segons De' Maffei l'església ha de ser datada entre 564 i 572 tot afegint que «Ascendenze costantinopolitane denuncia invece la chiesa, che rientra a pieno titolo nel novero delle chiese cupolate dell'epoca giustiniana» (Ibid.).

En primer lloc, per tant, la cronologia ens situa en l'horitzó de Justí II sense cap mena de dubte per a Qasr Ibn Wardan, mentre que seguint la hipòtesi de G. Bordi, Santa Maria Antiqua seria una intervenció de Narsetes (552 i el 571) sinó anterior. En segon lloc, l'afirmació de B. Brenk (2004: 75) en que recolza Morganti (p. 66), «The reception and interpretation [a Santa Maria Antiqua] of Eastern architecture can be observed only on the level of the ground plan, not in the elevation» parteix d'un pressupost metodològic bastant forçat. Que potser ens estem imaginant els arquitectes del segle VI passant-se les plantes dels edificis en AutoCad per mitjà de Dropbox? Què vol dir que van agafar la planta però no els alçats? Ambdós autors, a més, sembla que oblidin un fet determinant: Qasr Ibn Wardan és un edifici exempt i *ex novo*; Santa Maria Antiqua la reforma d'un de preexistent. Precisament en allò que ambdós destaquen, és a dir, la planta, Santa Maria Antiqua estava condicionada gairebé al 100%. És molt freqüent quan parlem de patrimoni establir aquestes concatenacions fictícies: atès que les plantes se semblen han d'estar relacionades directament, o indirecta depenent de la prudència de qui ho proposa, ignorant que analitzem només el que ens ha arribat no el que hi havia. Reprenguem, però, la suggestió de De' Maffei. La característica fonamental de l'arquitectura religiosa justiniana es basa en les estructures de doble buc. És el que veiem tant a Santa Sofia com als Sants Sergi i Bacus, i és a això al que se sembla Qasr Ibn Wardan. Per tant, per trobar a mitjan segle VI una planta similar a la de Santa Maria Antiqua no cal anar a Síria, n'hi havia prou de passar per Constantinoble; i tanmateix, a Santa Maria Antiqua la solució no és estructural. Potser la pregunta correcta hauria de ser: arribant a l'un o l'altre, dins l'un o l'altre, què percebien els usuaris d'aquests edificis a Roma i a Síria? Dit d'altra manera, eren conscients els usuaris d'aquest edificis, o d'altres, de la planta?

En la nostra opinió, el problema d'aquest capítol introductiu de G. Morganti és que parteix de premisses conceptuals superades. Això és especialment evident, en l'afirmació del darrer paràgraf. «L'architettura di Santa Maria Antiqua appare uno degli esiti legati all'intraprendenza di singole comunità monastiche o religiose, che sperimentano strutture spaziali non limitate alla struttura basilicale tradizionale, contaminandole con caratteri tipologici di derivazione diversa, per giungere alla "rottura della sintassi formale classica, che solo a Roma ottiene di modularsi progressivamente in un nuovo serrato coordinamento spaziale"».

TOMEI, Maria-Antonietta; FILIPPINI, Paola. 2016. «Prima di Santa Maria Antiqua. Il complesso domiziano in età imperiale»: 70-85.

Les autores introdueixen en la realitat d'aquestes imponents estructures, els espais més grans conservats de tota l'arquitectura domiziana equiparables en això a alguns dels ambients de

² Vegeu: Maffei, F. de'. 1998. «Qasr Ibn Wardan». Enciclopedia dell'arte medievale. [http://www.treccani.it/enciclopedia/qasr-ibn-wardan_\(Enciclopedia-dell'-Arte-Medievale\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/qasr-ibn-wardan_(Enciclopedia-dell'-Arte-Medievale)/)

la *Domus Augustiana* i que han passat *desapercebuts* en els estudis per la potència del conjunt cristià. Malgrat no poder anar més enllà de la identificació més acceptada, com a Temple d'August i biblioteca de Minerva, el capítol és una magnífica i necessària introducció als edificis domicianeus abans de la transformació de la *biblioteca* en Santa Maria Antiqua. Precisament per això, no té gaire sentit haver desplaçat el capítol, ja que per tema hauria de precedir el text de Morganti.

CARBONI, Francesca. 2016. «Un complesso altomedievale nel cuore della *Domus Tiberiana*»: 86-95.

A partir de les recents intervencions arqueològiques al sector nord-oest del Palatí, com diem a la *Domus Tiberiana*, l'autora hi defensa la identificació d'aquesta residència *menor* del conjunt imperial com a seu provable de l'*Episcopium* de Joan VII. El fet és important ja que explica la relació entre el Palatí, Santa Maria Antiqua i el pontífex. Malgrat el títol, per tant, el capítol és molt més específic: una anàlisi de les estructures excavades al peristil de la *Domus Tiberiana*. Per això, tot i que el tema és rellevant i molt pertinent, sobta trobar-lo en aquesta primera part. De fet el tema és tracta com una part més del capítol següent, introductori a un tema més adequat amb aquesta primera part, com és la cristianització del Fòrum i el Palatí. En aquest sentit, el text de Carboni, potser hauria tingut més sentit en la segona part del volum, tot i no ser un espai inclòs dins la mostra.

SPERA, Lucrezia. 2016. «La cristianizzazione del Foro romano e del Palatino, prima e dopo Giovanni VII»: 96-109.

També per a l'autora la figura de Joan VII (705-707), crescut al Palatí, constitueix una xarnera, un abans i un després de la Roma pontificia d'aquests moments. El gest significatiu d'aquest pontífex en constituir un *Episcopium* al Palatí –L. Spera valida la interpretació de F. Carboni–, seria la mostra del canvi de relació dels pontífexs en relació a una ciutat que cada cop més els pertany i cada cop pertany menys a l'Emperador. Aquesta interpretació troba un segon indici significatiu, en la recent lectura de W. Kurze sobre la instal·lació del *Chartularium*, arxiu del patrimoni papal, a les anomenades Termes d'Heliogàbal, a tocar de l'arc de Titus.

Per altra banda, l'autora constata la consolidació del nucli d'esglésies forenses mitjançant la conversió en diaconia de cinc d'elles, entre les quals, Santa Maria Antiqua. Novetat absoluta d'aquest treball seria el suggeriment que les estructures davant aquesta església, entorn a la font de Iuturna, i la mateixa font, fossin el nucli assistencial d'aquesta edifici ara amb funció de diaconia.

Altres aspectes que cal destacar són, per una banda, el vincle que estableix l'autora entre les fundacions forenses del segle VI-VII i les elits de la ciutat, i per l'altra la manera com desmunta

la recent hipòtesi de Carandini, que identifica el *titulus Anastasiæ* com a primera capella Palatina de Constantí a través de la germana Anastasia i com a lloc de celebració del primer Nadal a Roma.

SERLORENZI, Mirella. 2016. «All'origine del medioevo. Passeggiando nel Foro romano»: 110-129.

L'autora es proposa amb el text entendre la percepció que del forum tenien els romans dels segles VI-IX. Del quadre descrit destaca la continuïtat en la conservació pública dels edificis i un moment especialment feliç amb Teodoric que, però, mostra també un canvi de paradigma amb l'inici de la privatització de l'espai públic. També destaca la revalorització d'aquest centre associada a la conquesta justiniana moment de la cristianització intensiva del Forum, seguint, podríem afegir, un procés similar al de Constantinoble sota aquest mateix emperador.

Entre mitjan segle VI i mitjan segle VIII es constata l'accentuació de la privatització de l'espai i el reaprofitament o abandó públic, segons els casos, de les diferents estructures del Fòrum. En aquest període, i fins la 1ª meitat del segle IX el Forum tornava, en un cert sentit als orígens republicans, és a dir, a la convivència entre les activitats residencial, comercial i de representació oficial. Sobre aquest darrer aspecta, es constata el reforç que va suposar l'aparició de les diaconies, fins a 5, en aquest espai.

Cal agrair la part gràfica que acompanya el capítol que és essencial per a visualitzar aquesta evolució. Tanmateix, l'exposició, i la part gràfica ho reflecteix, presenta un element conceptual incòmode. Quan parla de les estructures *clàssiques*, l'autora es refereix als edificis públics o oficials de manera indefinida, quan parla dels edificis cristians que des del segle VI transformen l'espai en parla a partir de les funcions d'aquests edificis i separant-los dels oficials. En realitat tant *públiques* o *oficials* eren les basíliques o els arcs com les diaconies; per tant, en l'evolució del Fòrum el que es constata és una continuïtat d'ús administrativa que, però, va perdre especialització en favor, com en els orígens republicans d'una convivència cada cop més intensa amb la residència privada i la funció comercial. Tot plegat es reflecteix en els gràfics, generant una certa confusió en l'equiparació de categories, especialment en les categories d'edificis romans en ús, edificis reutilitzats, edificis restaurats i canvi de funció de l'edifici.

COATES-STEPHENS, Robert. 2016. «La vita delle statue nella Roma tardoantica»: 130-151.

L'anàlisi del païssatge estatuari de la Roma tardoantiga que ens proposa R. Coates-Stephens és un exercici veritablement fascinant i erudit. Un d'aquells problemes historiogràfics de resolució extremadament difícil. La discrepància entre el nombre de peces conservades, poques, i l'abundància de peces documentades per les fonts de tot tipus; la persistència i intensificació d'un procediment tradicional com era la reutilització d'escultures; algunes notícies com la del retrat

daurat de Merobaudes, el 435, que confirmen l'estranyesa davant la realització d'una escultura; la constatació de l'existència d'una Roma antiquària que reflecteix Procopi de Cesarea en la visita a la ciutat; l'evidència d'una Roma pagana encara al segle VI...

Els retrats exposats a la mostra, per als que aquest estudi és una necessària introducció, confirmen l'extinció de la confecció d'escultures noves al llarg del segle VI. La darrera erecció d'un retrat escultòric al Fòrum, el de l'emperador Focas l'1 d'agost de 608 –nova o reaprofitada?– seria l'epitafi d'aques procés. En contrast, es constata l'apreci, conservació, ús i reús d'un patrimoni escultòric que era percebut com a essència de la ciutat i els seus habitants.

És en aquest context que l'autor planteja una pregunta de gran interès. Malgrat no es fessin noves escultures, durant mil anys se n'havien acumulat una quantitat ingent i, malgrat l'escadusser reflex en les fonts devia ser molt visible. «Fins a quin punt aquest patrimoni tenia un impacte en l'observador tardoantic?» (p. 139). Pregunta que caldria fer extensiva no només a l'escultura sinó a molts altres àmbits, ja que no totes les ciutats eren Roma ni tots els *observadors tardoantics* hi residien.

La segona part del catàleg presenta l'exposició amb una estructura clàssica en què capítols d'aprofundiment de cadascun dels àmbits donen pas a les fitxes de les obres. En aquest cas, però, tractant-se d'una mostra particular, ja que el recorregut està condicionat per la propia configuració de l'edifici, el catàleg serveix per reforçar amb oportuns contrapunts externs el conservat *in situ*. Així és per exemple a l'àmbit I en què a la Maria Regina –capítol de M. Andoloro i G. Bordi– es contraposen els retrats dels segles V-VI –capítol i fitxes de M. Prusac Lindhagen–. En l'àmbit II és el torn de la Icona de Santa Maria Nova que es confronta amb la paret palimpsest –textos de M. Andoloro–. A l'àmbit III la contraposició es desplaça a la intervenció de Joan VII –textos de M. Andoloro– en relació amb la l'oratori d'aquest pontífex al Vaticà –textos d'A. Balardini– i els seus mosaics –textos de P. Pogliani–.

Ja dins l'àmbit V, dos estudis sobre la decoració de la capella de Teodot i sobre el taller, signats respectivament per G. Bordi i V. Valentini, ens condueixen cap a l'exterior de Santa Maria Antiqua per a tractar altres parts vinculades directament al conjunt i les conseqüències monumentals i arqueològiques de la desaparició d'aquesta església. Aquesta part final és essencial per tal d'inserir, no només Santa Maria Antiqua en el context romà posterior, sinó per seguir-ne el fil, de vegades imperceptible, que lliga el conjunt amb el present. Atès que per primera vegada això es tracta de manera conjunta també és aquesta la part amb més novetats: la relació entre l'oratori dels Quaranta Màrtis i Santa Maria *de inferno* –G. Bordi–, el pas a Santa Maria Liberatrice –F. Nicolai–, el *trasllat*, cultural i fins i tot visual, d'aquesta església destruïda des del Fòrum al barri de Testaccio –G. Leardi–, la reconstrucció del procés d'*excavació* entre 1900 i 1907 –P. Fortini, G. Bordi, E. Monaco– i les descobertes d'aquesta excavació entre les quals destaca l'excelsional

col·lecció de sarcòfags, pagans –C. Valeri– i cristià –U. Utro–. Fins i tot s'obren les caixes llegades, i en part ignorades fins ara, per G. Boni amb els materials recuperats durant l'excavació –M. Serlorenzi–. El catàleg només podia tancar-se amb un àmbit VI en què W. M. Schmid relata els 15 intensos anys de la restauració.

En conclusió, una exposició excepcional i un catàleg amb un contingut magnífic que de ben segur impulsarà, a partir de moltes de les noves línies que obra, un millor coneixement de Santa Maria Antiqua i de la Roma dels segles V al IX.

CARLES MANCHO

